

3

PLUS ULTRA: ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ ΝΟΤΟΥ

Στην ιβηρική χερσόνησο και τον Ατλαντικό

Η πλειονότητα των Ελλήνων που κατέφευγαν στις ισπανικές κτήσεις παρέμεινε, όπως προαναφέρθηκε, στην Κάτω Ιταλία. Ωστόσο αρκετοί (και πάντως περισσότεροι από όσο νομίζεται γενικά) πέρασαν στην ιβηρική χερσόνησο. Όσοι εγκαταστάθηκαν τελικά για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα στην Ισπανία, σταδιοδρόμησαν ως στρατιωτικοί, αλλά και ως ναυτικοί και έμποροι, οι τελευταίοι στη Σεβίλλη, το “λιμάνι” και την “πόρτα” προς τις Ινδίες (“Puerto y Puerta de las Indias”)⁴⁵. Ορισμένοι (οι λόγιοι και οι μορφωμένοι) εργάστηκαν ως διδάσκαλοι της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ως κωδικογράφοι και έμποροι ελληνικών χειρογράφων⁴⁶. Δεν λείπουν και τα –ελάχιστα– δείγματα όσων αναδείχτηκαν ως καλλιτέχνες, με ενδεικτικότερη βέβαια την περίπτωση του Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου (1541-1614)⁴⁷.

⁴⁵ Ο χαρακτηρισμός είναι του 1605 του Lope de Vega, *El peregrino en su patria*, επιμ. Juan B. Avallé-Arce, Μαδρίτη, Castalia, 1973, σ. 353.

⁴⁶ Στους Έλληνες φιλολόγους και αντιγραφείς κωδίκων στην Ισπανία αναφέρονται αρκετές έρευνες Ελλήνων, Γάλλων, Ισπανών κ.ά. φιλολόγων και παλαιογράφων. Στην πρώτη περίπτωση, πρωτοπόρος αναδείχτηκε ο Κρητικός Δημήτριος Δούκας (±1480-±1527). βλ. Deno John Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge Mass., Harvard Univ. Press, 1962, σ. 223-255. Τη δράση του Κρητικού επίσης κωδικογράφου Νικολάου Τουριανού (με το εξισπανισμένο επώνυμο de la Torre) ερεύνησε ο Gregorio de Andrés, *El cretense Nicolás de la Torre, copista griego de Felipe II: Biografía, documentos, copias, facsímiles*, Μαδρίτη, Biblioteca de S. Lorenzo El Escorial, 1969. Πρβλ. και Archivo de la Real Chancillería de Valladolid, REGISTRO DE EJECUTORIAS, CAJA 795, 6 (29/12/1553: δόσοληψίες του Terriano Griego, de Candia, με τον Antonio de Armenia, κάτοικο της Μεδίνα ντελ Κάμπο [Medina del Campo]).

⁴⁷ Πρβλ. Ι. Κ. Χασιώτης, “Έλληνες στο Τολέδο στα χρόνια του Δομηνίκου Θεοτοκόπουλου”/Greeks in Toledo during the Time of Domenicos Theotokopoulos”, *Ο φιλικός κύκλος του Γκρέκο στο Τολέδο/Friends and Patrons of El Greco in Toledo*, επιμ. Νίκος Χατζηνικολάου, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2014, σ. 35-61. Ο λιγότερο γνωστός ζωγράφος Βελισσάριος Κορένσιος

Η ένταξη των Ελλήνων στις χερσαίες και ναυτικές δυνάμεις των Ισπανών στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία αποτέλεσε το προκαταρκτικό στάδιο για τη μετακίνησή τους αρχικά προς την ιβηρική χερσόνησο και στη συνέχεια προς τις υπερπόντιες χώρες. Ιδιαίτερα προβεβλημένη είναι η περίπτωση του Pedro de Candia: Σύμφωνα με τους χρονικογράφους της εποχής, ο Κρητικός στρατιωτικός, πριν διαπλεύσει τον Ατλαντικό –ακολουθώντας στα 1526 τον Pedro Gutiérrez de los Ríos (†1549), δεύτερο κυβερνήτη (1526-1529) της “Χρυσής Καστίλλης” (Castilla de Oro)⁴⁸–, είχε πρώτα διακριθεί στη χρήση των πυροβόλων κατά τους ιταλικούς πολέμους και ιδιαίτερα στην κρίσιμη για την επικράτηση του Καρόλου Ε΄ μάχη της Παβίας (24 Φεβρουαρίου 1525). Στη συνέχεια πέρασε στην Ισπανία και εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα στο Βιλιαλπάντο (Villalpando) της επαρχίας Θαμόρα (Zamora)· εκεί νυμφεύθηκε την Ισπανίδα Lucía Parda, από την οποία απέκτησε έναν γιο, τον Francisco de Candia⁴⁹. Πάντως σε σύντομη έκθεση,

(1558-1646;), παρά τα ταξίδια του στην Ισπανία, προτίμησε να παραμείνει στη Νεάπολη και να διακριθεί ως ζωγράφος στην ευρύτερη περιοχή της Καμπανίας: Ι. Κ. Χασιώτης, “Ο Έλληνας ζωγράφος της Νεάπολης Βελισάριος Κορένσιος (1558-μετά το 1646) και η οικογένειά του”, *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης-Αθην. Μαρκόπουλος-Γ. Μαυρομάτης, Ηράκλειο, Πανεπ. Εκδ. Κρήτης, 2000, σ. 747-775 [*Tendiendo puentes*, σ. 319-341]. Το καλλιτεχνικό έργο του Κορενσίου ερεύνησε και ανέλυσε ο Παναγ. Κ. Ιωάννου, *Belisario Corenzio: Η ζωή και το έργο του*, Ηράκλειο, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, 2011. Ας σημειωθεί ότι ο ομώνυμος γιος του κωδικογράφου Νικολάου Τουριανού (σημ. 46) και της Σεγοβιανής Ana Sánchez καθιερώθηκε ως ζωγράφος με τον εθνικό προσδιορισμό “Greco”: Gregorio de Andrés, “El pintor segoviano Nicolás Greco, hijo del cretense Nicolás de la Torre, copista griego de Felipe II”, *Archivo español de arte*, 40/160 (1967), 359-360.

⁴⁸ Η ονομασία αυτή δόθηκε το 1513 στην ευρύτερη κεντρο-αμερικανική διοικητική ενότητα (Gobernación), που περιελάμβανε χονδρικά τη σημερινή Νικαράγουα και την Κοσταρική και τις ανατολικές περιοχές του Παναμά και της Κολομβίας.

⁴⁹ José Antonio del Busto Duthurburu, “Pedro de Candia, artillero mayor del Perú”, *Revista Histórica*, 25 (Λίμα, 1960-1961), 379, όπου σημειώνεται ότι ο Κρητικός στρατιωτικός είχε συμμετάσχει με τον διάσημο στην εποχή του μηχανικό του πυροβολικού Diego de Vera (†1523) στις τρεις εκστρατείες των Ισπανών στα βορειο-αφρικανικά παράλια, που οδήγησαν στην κατάκτηση του Οράν, της Μπετζάγια (Bugía) και της Τρίπολης (1508-1510). Πρβλ. του ίδιου, *La hueste peruera*, Λίμα, PUCP, 1981, σ. 145. Αν όμως η χρονολογία της γέννησης του Pedro de Candia (1494) είναι ορθή, τότε κατά τις επιχειρήσεις αυτές ο Κρητικός πυροβολητής θα ήταν ακόμα 14-15 χρόνων. Πρβλ. Ρ. [= Pedro de la Llave], “Pedro de Candia”, *El memorial de artillería en el cuarto centenario del descubrimiento del Nuevo Mundo*, Μαδρίτη, Impr. del Cuerpo de Artillería, 1892, σ. 40-63, όπου αναφορά στη συμμετοχή τού Pedro de Candia στην ομάδα των “capitanes” που παγίδεψαν και συνέλαβαν τον ίδιο τον βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκο Α΄ (1515-1547). Έωλες είναι οι αναφορές στην προγενέστερη στρατιωτική δράση του στη Μικρά Ασία (;): Hugh Thomas, *The Golden Age. The Spanish Empire of Charles V*, Λονδίνο, Penguin Books, 2001, σ. 143, όπου επίσης αναγράφεται ότι ο Pedro de Candia είχε αρχίσει να υπηρετεί στο ισπανικό πυροβολικό από το 1510. Σύντομο βιογραφικό στου James Lockhart, *The Men of Cajamarca. A Social and Biographical Study of the First Conquerors of Peru*, Austin, TX, Univ. of Texas Press, 1972, σ. 129-132. Πρόσθετη βιβλιογραφία πιο κάτω, σ. 122 κ.ε., σημ. 290 κ.ε.

που συντάχθηκε με δική του επιθυμία τον Αύγουστο του 1528 για τις υπηρεσίες του επί 18-20 χρόνια, η μνεία της δράσης του στην Ιταλία είναι λακωνική και γενικόλογη⁵⁰.

Σε αντίθεση με τις σχετικά επαρκείς πρωτογενείς πηγές, που διαθέτουμε για τη δράση των Ελλήνων στρατιωτικών και ναυτικών στη Σικελία και τη Νεάπολη⁵¹, οι γνώσεις μας για εκείνους που, αφού έζησαν για ένα διάστημα στην Ισπανία, εντάχθηκαν στα πληρώματα και τις στρατιωτικές δυνάμεις που μετακινούνταν στην αμερικανική ήπειρο και από εκεί στον Ειρηνικό (τη Θάλασσα του Νότου/Mar del Sur), είναι, όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, αποσπασματικές. Πάντως Έλληνες ναυτικοί είχαν πλεύσει στον Ατλαντικό αρκετά πρώιμα, ήδη από τα τέλη του 14ου και περισσότερο κατά τον 15ο αιώνα. Ο πρώτος ιστορικός του νησιωτικού συμπλέγματος των Αζορών π.χ. Gaspar Fructuoso (περ. 1522-1591) αναφέρεται σε έναν ανώνυμο Έλληνα (*um Grego*), ο οποίος γύρω στα 1370, εβδομήντα χρόνια πριν από τους Πορτογάλους, είχε φθάσει, προερχόμενος από το Κάδιξ (Cádiz), στο νησί Σάου Μιγκέλ (São Miguel). Φαίνεται μάλιστα ότι, έχοντας εξασφαλίσει βασιλική άδεια, προσπάθησε να αξιοποιήσει εμπορικά την ανακάλυψή του, αλλά οι αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν στις Αζόρες τον έπεισαν να τις εγκαταλείψει⁵². Στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα πραγματοποιήθηκαν και τα επανειλημμένα ταξίδια (κυρίως με βενετικά πλοία) σε λιμάνια της δυτικής Μεσογείου, της Ιβηρικής χερσονήσου, της Φλάνδρας και της Αγγλίας του Ροδίτη Michalli da Ruodo/Rodi (†1445), συντάκτη ενός εντυπωσιακού ναυτικού εγχειριδίου (*zibaldone*), που άφησε αξιοπρόσεκτα ίχνη στη μετέπειτα εξέλιξη της ιταλικής ναυπηγικής τεχνικής⁵³. Οπωσδήποτε στο ίδιο κλίμα θα πρέ-

⁵⁰ *Codoin*, τόμ. 26, σ. 261 (“los servicios que le ha hecho de 18 años o 20 acá, así en sus guardas como en Italia contra turcos y otros enemigos, como en Indias”). Γενικά η σταδιοδρομία του πριν περάσει στον Νέο Κόσμο παραμένει αρχαιακά ατεκμηρίωτη.

⁵¹ Το μεγαλύτερο τμήμα των σχετικών πηγών σώθηκε στα Γενικά Αρχεία του Σιμάνκας (Archivo General de Simancas/AGS): J. K. Hassiotis, “Fuentes de la historia griega moderna en archivos y bibliotecas españolas”, *Hispania*, 29 (1969), 141-157, όπου οι πρώτες επισημάνσεις.

⁵² Gaspar Fructuoso, *Saudades da Terra. Historia genealogica de Sam Miguel*, Ponta Delgada (Αζόρες), Typ. do Amigo do Povo, 1876, σ. 9. Στον Fructuoso στηρίχτηκε και ο νεότερος ομότεχνός του Antonio Cordeiro (περ. 1641-1722), *Historia insulana das ilhas a Portugal segeyitas no Oceano Occidental*, Λισαβόνα, Officina de Antonio Pedrozo Galram, 1717, σ. 117, από τον οποίο άντλησε και η νεότερη βιβλιογραφία.

⁵³ I. K. Hassiotis, “El Mediterráneo como puente entre los mundos griego e hispánico (siglos XV-XVII)”, *Cuadernos del Centro de Estudios Medievales y Renacentistas (CEMYR)*, 15 (Τενερίφη, 2007), 29-30 [*Tendiendo puentes*, σ. 392-394], όπου και η βιβλιογραφία για τους Έλληνες ναυπηγούς στη Βενετία και ιδιαίτερα για τον κοσμογυρισμένο Michalli da Ruodo. Πρβλ. τη συνοπτική παρουσίαση τρίτομης εικονογραφημένης έκδοσης με τα τεχνικά κείμενα του Ροδίτη ναυτικού από την Pamela O. Long, “Michael of Rhodes. A Fifteenth-Century Mariner and his Book”, *Technology and Culture*, 50/1 (2009), 103-109, όπου η σχετική πλούσια βιβλιογρα-

πει να εντάξουμε –άσχετα από την εμπλοκή των ονομάτων τους στις θεωρίες για τη διαμφισβητούμενη εθνική προέλευση του Χριστοφόρου Κολόμβου– και διαφόρους ελάχιστα γνωστούς Έλληνες ναυτικούς, τον Giovanni Grego/Griego, τον Zorzi Griego και κυρίως τον Nicolò Griego, τον επονομαζόμενο και Colombo Zovene (Colombo il Giovane, Colombo el Joven), που καταγράφηκαν για την κουρσαρική τους δράση στη Μεσόγειο και τον Ατλαντικό κατά τη δεκαετία του 1470⁵⁴.

φία. Οι Frederick M. Hocker – John M. McManamon, “Mediaeval Shipbuilding in the Mediterranean and Written Culture at Venice”, *Mediterranean Historical Review*, 21/1 (2006), 3 κ.ε., 22 κ.ε., υπογραμμίζουν τις ελληνικές καταβολές της βενετικής ναυπηγικής του 15ου και του 16ου αιώνα, με αναφορές και σε άλλους Έλληνες συντάκτες ανάλογων έργων.

⁵⁴ *Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, in the Archives of Venice*, τόμ. 1 (1202-1500), επιμ. Rawdon Brown, Longmans Green, 1864, σ. 155-156, αριθ. 498-499, 157, αριθ. 505. Η βιβλιογραφία είναι μεγάλη και συχνά πολεμική, ήδη από την εποχή του Aaron Goodrich, *A History of the Character and Achievements of the So-called Christophorus Columbus*, Νέα Υόρκη, D. Appleton and Co., 1874, σ. 144-151, 350 (που τείνει μάλλον προς την ελληνική καταγωγή του Κολόμβου), ως τον Mascalenhas Barreto, *The Portuguese Columbus, Secret Agent of King John II*, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1992, σ. 100, 186 κ.ε. (που την θεωρεί πορτογαλική), και τον Charles J. Merrill, *Colom. Solving the Enigma of Columbus' Origins*, Spokane, WA, Marquette Books LLC, 2002, σ. 125 κ.ε. (που υποστηρίζει την καταλανική)· πρβλ. και την καταλανική β' έκδ.: *Colom. 500 anys enganyats: Per què s'amagà l'origen català del descubridor d'Amèrica*, Valls, Cossetània eds., 2009, σ. 138-163, και 326 κ.ε. Ειρωνική προσέγγιση στο θέμα από τον Samuel Eliot Morison, *Admiral of the Ocean Sea. A Life of Christopher Columbus*, τόμ. 1, Βοστώνη, Little, Brown and Company, 1942, σ. 9, 36-37, όπου όμως (30-31, 36 σημ. 7, 49, 340) παρατίθενται και τα διαθέσιμα στοιχεία για τις σχέσεις του Κολόμβου με τη Χίο. Πρβλ. Michel Lequenne, *Christophe Colomb contre les mythes*, Grenoble, Jérôme Millon, 2002, σ. 62-70 και *passim*, και τη νηφάλια σύνοψη της Consuelo Varela, *Cristóbal Colón y la construcción de un mundo nuevo. Estudios, 1983-2008*, Άγιος Δομήνικος (Δομηνικανική Δημοκρατία), Archivo General de la Nación, 2010, σ. 27-31. Στους πρώτους συνηγόρους της ελληνικής (και μάλιστα ροδιακής) καταγωγής του Καλόμβου ανήκει ο Γεώργιος Παπασταματίου, *Ροδιακά. Έρως, πατρίς και μίσος, α' έκδ.*, Αθήνα 1894· πρβλ. την επανέκδοσή του σε επιμ. Εμμ. Κ. Παπαμανώλη, Αθήνα, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 1974, σ. 81. Την ελληνική και μάλιστα “αριστοκρατική” καταγωγή του πρόβαλαν αρχικά ο Spyros Cateras, *Christopher Columbus was a Greek and his Name was Nikolaos Ypshilantis [!] from the Greek Island of Chios*, Manchester, NH, χ.ε., 1937, σ. 35 κ.ε., και συστηματικότερα ο Seraphim G. Canoutas, *Christopher Columbus, a Greek Nobleman*, Νέα Υόρκη, St. Marks, 1943, σ. 65 κ.ε., 72-77, 80-86 και *passim* (ακολούθησαν και άλλοι, ουσιαστικά επαναλαμβάνοντας τους δυο προηγούμενους). Πρβλ. την αρνητική θέση του Ν. Ε. Καραπιδάκη, “Ο μύθος του Έλληνα Κολόμβου”, *Καθημερινή – Επτά Ημέρες: Έλληνες στην ανακάλυψη της Αμερικής*, Κυριακή, 6 Ιανουαρίου 2002, σ. 3-5. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957) στην τραγωδία που αφιέρωσε στον Κολόμβο (*Χριστόφορος Κολόμβος ή το Χρυσό μήλο, α' έκδ.*, Αθήνα, Δίφρος, 1956) τον θεωρεί Γενουάτη (*Είμαι γιος ενός φτωχού, κακόμοιρου ανυφαντή από τη Γένοβα*): Olga Omatos, “Cristóbal Colón, un héroe trágico”, *Tras las huellas de Kazantzakis*, επιμ. Olga Omatos, Γρανάδα, Athos-Pérgamos, 1999, σ. 169-177· πρβλ. Miguel Castillo Didier, *El Cristóbal Colón de Kazantzakis*, Σαντιάγο, Centro de Estudios Griegos, Bizantinos y Neohelénicos, 2017, σ. 34-55.

Στις πρώτες υπερατλαντικές αποστολές

Η ελληνική ναυτική παρουσία στις πρώτες εξερευνησεις των Ισπανών ιχνηλατείται αρκετά πρώιμα⁵⁵. Τρεις τουλάχιστον Έλληνες ναυτικοί, αφού πέρασαν από τις “Εσπερίδες” (την παραδοσιακή λόγια ονομασία των Καναρίων), πήραν μέρος στο δεύτερο και το τρίτο ταξίδι του Κολόμβου⁵⁶. Ο ένας από αυτούς, ο Juan/Johan

⁵⁵ Στοιχεία της σχετικής βιβλιογραφίας και μερικές βασικές πηγές (π.χ. της *Colección* του Fernández de Navarrete) παρουσίασε ο Χρίστος Δ. Λάζος, *Έλληνες στην ανακάλυψη και εξερεύνηση της Αμερικής*, Αθήνα, Αίολος, 1990. Ο Χαράλαμπος Κόρακας, *Πέτρος ο Κρητικός και η κατάκτηση του Περού*, Αθήνα, Αίολος, 2013, εστίασε στον πιο διάσημο Έλληνα *conquistador* του 16ου αιώνα. Ο Αναστάσιος Μ. Τάμης, *Οι Έλληνες της Λατινικής Αμερικής/Los Griegos de América Latina*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, επικέντρωσε την έρευνά του (σε μεγάλο βαθμό επιτόπια) στις σύγχρονες ελληνικές κοινότητες της Νότιας Αμερικής. Πρβλ. και τη χρονικά και γεωγραφικά ευρύτερη σύνοψη του Γιώργου Ρούβαλη, “Οι Έλληνες στη Λατινική Αμερική”, *Ιστορία εικονογραφημένη*, αριθ. 510 (Δεκ. 2010), 40-47.

⁵⁶ Juan Gil Fernández, “Marineros griegos en las naves de Cristóbal Colón”, *Erytheia*, 28 (2007), 127-128 και *passim*, όπου αρχαιακές μαρτυρίες για τους αδελφούς Juan και Pedro, “griegos de Curcos”. Ο συγγραφέας ταυτίζει το “Curcos” με τον Κώρυκο της Κιλικίας. Ωστόσο ο Juan Griego καταγράφηκε ως προερχόμενος από κτήση της Βενετίας (“natural de Corcos, que es de la Señoría de Venecia”), και ο Κώρυκος δεν πέρασε ποτέ σε βενετική ή γενοατική κυριαρχία. Πιθανότερη φαίνεται η παρανόηση (από τον Ισπανό γραφέα) του Corfo/Gorfo, δηλ. των βενετοκρατούμενων Κορ(υ)φών (της Κέρκυρας). Ο Juan είναι ο Johan Griego (άσχετα αν προσδιορίζεται κι αυτός ως κάτοικος της Γένονας: “vecino de Génova, marinero”, τον οποίο καταγράφει στο δεύτερο ταξίδι του Κολόμβου ο Fernández de Navarrete, *Colección*, τόμ. 2, σ. 148. Αναγραφές του 1523 και 1529 στην *Colección de documentos AO*, τόμ. 19, σ. 518, 519, τόμ. 26, σ. 98-99 (Juan el Griego, contra maestre, Xoan Genovés), τόμ. 29, σ. 472 (Xoan Griego, Νέα Ισπανία). Είναι πιθανόν ο Juan Griego αυτός να είναι το ίδιο πρόσωπο με τον ομόνυμο 80χρονο, που συναντούμε γύρω στα 1515 στο Πουέρτο Ρίκο: Aurelio Tió, *Nuevas fuentes para la historia de Puerto Rico: Documentos inéditos o poco conocidos cuyos originales se encuentran en el Archivo General de Indias en la ciudad de Sevilla, España*, San Germán (Πουέρτο Ρίκο), Univ. Interamericana de Puerto Rico, 1961, σ. 116, 360, 362, 375, 376. Σε νεότερη έρευνά του ο Juan Gil Fernández, “Griegos en aguas del Pacífico”, *Erytheia*, 29 (2008), 51-52, προσθέτει έναν ακόμα Έλληνα στο δεύτερο ταξίδι του Κολόμβου, τον μούτσο (grumete) Lucas de Grecia. Η M(arí)a Montserrat León Guerrero, “Pasajeros del segundo viaje de Cristóbal Colón”, *Revista de Estudios Colombinos*, 3 (2007), 49, καταγράφει τον Juan Griego ως Γενουάτη, αλλά δίνει και το άλλο όνομα του Λουκά και το πλοίο στο οποίο υπηρέτησε: “Gregorio, Lucas, grumete de *La Pinta*” –δηλαδή στην караβέλα του Martín Alonso Pinzón (†1493). Η Rosana de Andrés Díaz, “La financiación ‘extraordinaria’ de los viajes colombinos y de otros gastos de Indias. Nuevas aportaciones documentales y nóminas de tripulantes y pasajeros”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 205/3 (2008), 399 σημ. 28, 431 σημ. 175, 434 σημ. 186, 445 σημ. 209, αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στον Juan Griego ή Gregorio και Lucas de Grescia ή Gregorio, Lucas Graso ή Gracia ή Lucas Gregorio. Ο Francisco de Levante, μούτσο στο πλοίο *Vizcaina* στο τέταρτο ταξίδι του Κολόμβου (Juan Gil, “Las cuentas del cuarto viaje de Cristóbal Colón”, *AEA*, 40/2 [2003], 634), δεν προερχόταν μάλλον από την ανατολική Μεσόγειο, αλλά από το ισπανικό Levante (τα νοτιοανατολικά παράλια της Ιβηρικής χερσονήσου).

Griego, πιθανότατα Χιώτης, άλλοτε κάτοικος (vecino) της Γένουας, συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων εποίκων –και μάλιστα ως προεστός (“κασίκης”/cacique)– της ιδρυμένης το 1504 στην Ισπανιόλα (Esrañola) πόλης Βιγιανουέβα ντε Γιάκιμο (Villanueva de Yáquimo, τότε του Αγίου Δομηνίκου, στην περιοχή του σημερ. Τζιακμέλ/Jacmel της Αϊτής)⁵⁷. Ο Juan Griego αυτός (που θα τον συναντήσουμε και πιο κάτω) είχε επίσης συμπεριληφθεί –μαζί με τον αδελφό του Pedro Griego και τον ομοεθνή του Lucas Griego, μέλη του πληρώματος της караβέλας *Mari Galante* (της γνωστής ως *Santa María*)– στην ομάδα με την οποία ο Κολόμβος “έστησε” στα τέλη Δεκεμβρίου του 1493 την πρώτη, αλλά εφήμερη, ευρωπαϊκή πόλη του Νέου Κόσμου, τη Λα Ισαβέλα (La Isabela) της Ισπανιόλας⁵⁸. Τέλος στην αμέσως μεγάλη εξερευνητική αποστολή στα 1498-1500 του Alonso de Ojeda (περ. 1466-1516) στις ανατολικές ακτές της κεντρικής Αμερικής (Tierra Firme, περίπου στη σημερ. Ονδούρα), στην οποία πήραν μέρος δυο εξέχοντες χαρτογράφοι της εποχής, ο Amerigo Vespucci (1454-1512) και ο Juan de la Cosa (†1509), είχε συμμετάσχει και ένας τουλάχιστον Έλληνας, ο Miguel Griego, έχοντας ως “guardián de nao” σε ένα από τα τέσσερα σκάφη της επιχείρησης την ευθύνη για τις βοηθητικές λέμβους και τους ναύτες που τις χειρίζονταν⁵⁹.

Ο αριθμός των Ελλήνων που καταγράφηκε στις ισπανικές ναυτικές αποστολές πολλαπλασιάζεται αισθητά μετά το πέρασμα στις αμέσως επόμενες δεκαετίες. Οι παράγοντες που ευνόησαν την εξέλιξη αυτή θα πρέπει να αναζητηθούν στην έλλειψη στην Ισπανία έμπειρων, “επαγγελματικών” πληρωμάτων για τις αυξημένες τεχνικές απαιτήσεις των υπερωκεάνειων ταξιδιών, αλλά και σκληροτράχηλων ναυτικών, εξοικειωμένων με τις ανηλεείς και κατά κανόνα απάνθρωπες συνθήκες της ναυσιπλοΐας της εποχής. Οι επείγουσες ανάγκες δεν ήταν τότε

⁵⁷ Η συμμετοχή του Johan Griego στην διανομή γαιών και οικισμάτων στα 1515 καταγράφηκε στην *Colección de documentos AO*, τόμ. 1, σ. 228, 232. Πρβλ. Esteban Mira Caballos, *Las Antillas Mayores, 1492-1550: Ensayos y documentos*, Μαδρίτη-Φραγκφούρτη, Vervuert, Iberoamericana, 2000, σ. 82. Η ίδρυση της πόλης Βιγιανουέβα ντε Γιάκιμο αποδίδεται στον τότε κυβερνήτη της Ισπανιόλας Nicolás de Ovando (περ. 1451-1511). “Caciques” αποκαλούνταν καταρχήν οι φύλαρχοι και γενικά οι ηγέτες των προκολομβιανικών κοινοτήτων των Ινδιών, αλλά ήδη από τον αρχόμενο 16ο αιώνα ονομάζονταν και οι έποικοι που ήλεγχαν χωριά των αυτοχθόνων. Ο όρος (και το βασικό του παράγωγο “caciquismo”) απέκτησε το αρνητικό πολιτικό περιεχόμενο του κομματικού τοπάρχη στην κοινοβουλευτική ιστορία της Ισπανίας κατά τον 19ο αιώνα- βλ. πρόχειρα Bleiberg, *Diccionario*, τόμ. 1, σ. 624-627.

⁵⁸ Consuelo Varela, “La Isabela, la primera ciudad europea en el Nuevo Mundo”, *La ciudad americana: Mitos, espacios y control social*, επιμ. Salvador Bernabéu Albert – Consuelo Varela Bueno, Μαδρίτη, Doce Calles, 2010, σ. 73.

⁵⁹ M. Fernández de Navarrete, *Viajes de los Españoles por la costa de Paria*, Μαδρίτη, Calpe, 1923, σ. 29 σημ. 1. Για τον Miguel Griego αυτόν, βλ. σημ. 85 και Παράρτημα, αριθ. 55. Για τους “guardianes de nao”, τη “nao” και άλλους τύπους караβιών της περιόδου, βλ. πιο κάτω, σ. 73-74.

εύκολο να καλυφθούν με το αγροτικής κυρίως προέλευσης ανθρώπινο δυναμικό της Καστίλλης και της Ανδαλουσίας ή ακόμα και της περισσότερο εξοικειωμένης με τη θάλασσα χώρας των Βάσκων (και σε μικρότερο βαθμό της Γαλικίας και των Βαλεαρίδων). Γι' αυτό και οι Ισπανοί κατέφευγαν στη ναυτολόγηση ξένων, αρχικά των συνεργαζόμενων με το ισπανικό στέμμα Γενουατών και των γειτονικών (αλλά όχι έμπιστων) Πορτογάλων και στη συνέχεια μεμονωμένων ναυτικών από άλλες χώρες, κατά προτίμηση από την κεντρική και την ανατολική Μεσόγειο. Ειδικότερα για τους προερχόμενους από τη Χίο Έλληνες ναυτικούς σημαντικό ρόλο έπαιξε και η διαμεσολάβηση του γενουατικού στοιχείου όχι μόνο της ιταλικής χερσονήσου, αλλά και της ιβηρικής: Εμπορικές και ναυτιλιακές πράξεις των εγκατεστημένων στη Σεβίλλη και το Κάδιξ Γενουατών δείχνουν ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες τουλάχιστον του 16ου αιώνα βρίσκονταν σε τακτική εμπορική και ναυτική επικοινωνία με το λιμάνι και τους κατοίκους της Χίου (την οποία άλλωστε κατείχαν ως το 1566)⁶⁰.

Η καταγραφή τής “ξένης” ομάδας του πληρώματος ενός ισπανικού πλοίου στο επίνειο της Λίμας Καγιάο (El Callao) στα 1544 είναι αρκετά ενδεικτική για την εθνική σύνθεση των ανδρών των ισπανικών σκαφών, τουλάχιστον στις ισπανο-αμερικανικές χώρες: Ο ναύκληρος (maestre) ήταν Έλληνας, ο ιδιοκτήτης (dueño) Κορσικανός και οι ναύτες Έλληνες, Κορσικανοί και Σλάβοι (προφανώς Δαλματοί)⁶¹. Γενικά υπολογιζόταν ότι την εποχή εκείνη οι μη ισπανικής προέλευσης ναυτικοί, που υπηρετούσαν στα πλοία που κινούνταν στις ακτές του Ειρηνικού, αποτελούσαν το ένα τρίτο του συνόλου των πληρωμάτων τους, με

⁶⁰ Περιλήψεις των πράξεων αυτών (χωρίς μνεία Ελλήνων) στου Jaime J. Lacueva Muñoz, *Comerciantes de Sevilla. Regesto de documentos notariales del Fondo Enrique Otte*, τόμ. 2 (1501-1507), Βαλπαραΐσο, Univ. de Valparaíso, 2016, σ. 192 αριθ. 870, 204 αριθ. 929, 268 αριθ. 1141, τόμ. 3 (1508-1509), σ. 268 αριθ. 1141, τόμ. 4 (1510-1511), σ. 276 αριθ. 1127, 281 αριθ. 1147, 294 αριθ. 1211, 306-307 αριθ. 1268, 352-353 αριθ. 1426, 365 αριθ. 1477, 390 αριθ. 1573, 409-410 αριθ. 1654, 413 αριθ. 1675, 424 αριθ. 1722, 431-432 αριθ. 1755 (ναυλωτήρια κ.ά. της περιόδου 1504-1511). Ας σημειωθεί ότι ανάμεσα στους Γενουάτες με τις δραστηριότητες εκείνες συμπεριλαμβανόταν και ο Franco Leardo, ένας από τους πιο γνωστούς χρηματοδότες των ισπανικών εξερευνητικών αποστολών και οικονομικούς διαχειριστές και των αμοιβών των Ελλήνων ναυτικών· βλ. σ. 88 και σημ. 190.

⁶¹ Οι Σλάβοι ναυτικοί θα πρέπει να ταυτίζονται στις περισσότερες περιπτώσεις με τους Ραγουζαίους, που είχαν αισθητή παρουσία στο ισπανικό ναυτικό, ιδιαίτερα κατά τον 16ο αιώνα· βλ. Jorjo Tadić, *Spanija i Dubrovnik u XVI veku* (Η Ισπανία και το Ντουμπρόβνικ στον 16ο αιώνα), Βελιγράδι, SKA, Posebna izdanja, 1932, 68-69, 80 και *passim*. Πρβλ. Arturo Pérez Amores, “Súbditos extranjeros al servicio de la Monarquía hispánica: el caso de Ragusa (1580-1620)”, *Prohistoria*, 35 (2021), 5-28 [<https://ojs.rosario-conicet.gov.ar/index.php/prohistoria/article/view/1394>]. Οι σχέσεις της Ραγούζας (Ντουμπρόβνικ) με την αραγονική Ισπανία ανάγονταν στον 15ο αιώνα: Momčilo Spremić, *Dubrovnik i Aragonsi, 1442-1495* (Το Ντουμπρόβνικ και οι Αραγονέζοι), Βελιγράδι, Zavod za izdavanje udžbenika, 1971 (ιταλ. έκδ.: *Dubrovnik e gli Aragonesi, 1442-1495*, Παλέρμο, Accademia Nazionale di Scienze, Lettere ed Arti, 1986).

τους Ιταλούς και τους Έλληνες να καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος⁶². Στο ιδιόμορφο βιβλίο για την τέχνη της ναυσιπλοΐας, που εξέδωσε στα 1539 ο διάσημος στην εποχή του συγγραφέας και θεολόγος Antonio de Guevara (περ. 1480-1545), προβάλλεται η ποικιλία των κοινωνικών και θρησκευτικών χαρακτηριστικών των ναυτικών στις ισπανικές “γαλέρες”. Αλλά σε ό,τι αφορά τη γεωγραφική τους προέλευση ο Guevara αρκείται σε δυο ομάδες: τους Καναρίους και τους Έλληνες· τους υπόλοιπους τους έχει καταγράψει με ποικίλα επαγγελματικά και εθνοτικο-θρησκευτικά χαρακτηριστικά (*que en ella [τη γαλέρα] anden [...] caballeros, escuderos, elches, canarios, griegos, indios, herejes, moros y judíos* [“στη γαλέρα πηγαίνουν [...] ιππότες, ευγενείς, αρνησίθρησκοι, Κανάριοι, Έλληνες, Ινδιάνοι, αιρετικοί, Μαυριτανοί και Εβραίοι”])⁶³.

Συμπεράσματα για τη θέση των Ελλήνων ναυτικών στα ισπανικά πολεμικά και εμπορικά πλοία μπορεί κανείς να εξαγάγει και από άλλα δεδομένα: Στα τέλη της δεκαετίας του 1570 οι ισπανικές αρχές αντιμετώπισαν προβλήματα με την προχωρημένη ηλικία των πληρωμάτων των δυο νηοπομπών (*armadas de Indias*) που από το 1526 είχαν αναλάβει να προστατεύουν τους δυο στόλους (*Flotas de Indias*) από τις εχθρικές κουρσαρικές και πειρατικές επιθέσεις στο προκαθορισμένο δρομολόγιο (την περιλάλητη *Carrera de Indias*), που συνέδεε την Ισπανία με τα σπουδαιότερα λιμάνια και εμπορεία της κεντρικής και νότιας Αμερικής· και στους προβληματισμούς εκείνους αναφέρθηκαν ουσιαστικά δυο εθνότητες, οι Γενουάτες και οι Έλληνες ναυτικοί⁶⁴. Ανάλογοι προβληματισμοί ίσχυαν και για τη θαλάσσια σύνδεση της Νέας Ισπανίας με τις Φιλιππίνες και γενικά με τις βάσεις του ισπανικού στέμματος στον Ειρηνικό: Από το 1566 ως το 1593 η σύν-

⁶² Lockhart, *Spanish Peru*, σ. 129-130 (*El mundo hispanoperuano*, σ. 148).

⁶³ Don Antonio de Guevara, *Libro que trata de los inventores del arte de marear y de los trabajos de la galera*, Αμβέρσα, En casa de Martín Rucio, χ.χ. [1539], χ.α. (πρβλ. και τη νεότε. έκδ., με επιμ. Julián de San Pelayo Ladrón de Guevara, Μπιλμπάο/Bilbo, χ.ε., 1895, σ. 57-58).

⁶⁴ Juan José Sánchez Baena, “La necesidad y el empleo de galeras en el Mar Caribe en la segunda mitad del siglo XVI”, *Revista de Historia Naval*, 110 (2010), 82-83. Πρβλ. και τον χάρτη, εικ. 3. Για την οργάνωση των δυο στόλων, που συνέδεαν τη Σεβίλλη και το Σανλούκαρ ντε Μπαραμέδα (Sanlúcar de Barrameda) με τις Ινδίες, ο πρώτος, ο “Στόλος της Νέας Ισπανίας” (*Flota de Nueva España*), με τον Κόλπο του Μεξικού και ο δεύτερος, ο “Στόλος της Ηπειρωτικής Χώρας” (*Flota de Tierra Firme*), με τις νοτιότερες ανατολικές ισπανο-αμερικανικές αποικίες, βλ. José Antonio Caballero Juárez, *El régimen jurídico de las armadas de la Carrera de Indias, siglos XVI y XVII*, Μεξικό, UNAM, 1997, σ. 12 κ.ε. Βιβλιογραφία για την πορεία των νηοπομπών (“en conserva”) στην *Carrera de Indias*, στις Carmen Mena García, “La Casa de la Contratación de Sevilla y el abasto de las flotas de Indias”, *La Casa de la Contratación y la navegación entre España y las Indias*, επιμ. Antonio Acosta Rodríguez – Adolfo González Rodríguez – Enriqueta Vila Vilar, Σεβίλλη, Univ. de Sevilla, σ. 245 και σημ. 20 και *passim*. Γενική θεώρηση της ισπανικής διατλαντικής ναυσιπλοΐας στου J. H. Parry, “Η εξάπλωση των Ευρωπαίων στους ωκεανούς του κόσμου το 16ο και 17ο αιώνα. Μεταφορές και εμπορικοί δρόμοι”, *Ιστορία και ναυτιλία, 16ος-20ός αιώνας*, επιμ. Τζελίνα Χαρλαύτη, Αθήνα, Στάχυ, 2001, σ. 118-119.

δεση αυτή στηριζόταν κατά κανόνα στο “Γαλιόνι της Μανίλας” (Galeón de Manila), που πραγματοποιούσε μια φορά τον χρόνο τη διαδρομή από το λιμάνι του Ακαπούλκο (Acapulco), στα δυτικά παράλια του Μεξικού, ως τη Μανίλα, στο τότε πιο μακρινό στον κόσμο θαλάσσιο δρομολόγιο: τριών περίπου μηνών στην πορεία προς τα δυτικά και εννέα στην επιστροφή (tornaviaje)⁶⁵. Στα πληρώματα γενικά των ισπανικών πλοίων που έπλεαν στον Ειρηνικό η ξένη παρουσία ήταν εμφανέστερη: ακόμα και στις αρχές του 18ου αιώνα οι Ισπανοί ναυτικοί αποτελούσαν το ένα τρίτο των ναυτικών έναντι των άλλων Ευρωπαίων και των “indios” (κυρίως των Φιλιππινέζων)· και το δεδομένο αυτό θα πρέπει ασφαλώς να προστεθεί στα πολλαπλά αίτια που προκαλούσαν τις συχνές ανταρσίες ή τις λιποταξίες κατά τα δύσκολα και απόμακρα εκείνα ταξίδια⁶⁶.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο μέσος όρος ηλικίας όσων γενικά περνούσαν στις Ινδίες –ναυτικών και στρατιωτικών– δεν ξεπερνούσε τα 25-30 χρόνια. Παρ’ όλα αυτά οι Έλληνες που πήραν μέρος στην αποστολή του Μαγγελάνου (1519-1522), ως παλαίμαχοι και έμπειροι ναυτικοί, κινούνταν σε κάπως υψηλότερα επίπεδα: μεταξύ 27 και 44 ετών⁶⁷. Παρά τα συχνά αντιφατικά δεδομένα για τις ηλικίες των καταγραφόμενων ατόμων της εποχής, το βέβαιο είναι ότι ακόμα και στις αρχές του 17ου αιώνα ο αντιβασιλιάς του Περού (1607-1615) Juan de Mendoza y Luna, μαρκήσιος de Montesclaros (1571-1628), πρότεινε, έστω και περιστασιακά, στους προϊσταμένους του στη Μαδρίτη τη ναυτολόγηση για τον στόλο της δικής του αρμοδιότητας (Armada del Mar del Sur) μόνο Κορσικανών και Ελλήνων, αποκλείοντας, όπως του είχε υποδειχθεί από την ισπανική αυλή, τους προερχόμενους από άλλες ευρωπαϊκές εθνότητες⁶⁸. Μερικές δεκαετίες αργότερα οι Κορσικανοί και οι Έλληνες θα αποτελέσουν τον πυρήνα των πληρωμάτων σε μικρές ναυτικές μοίρες, οι οποίες από τις αρχές της δεκαετίας του 1670 τουλάχιστον θα αναλάβουν ως ακτοφυλακές (guardacostas) την προστασία των Αντιλλών και των παραλίων του Μεξικού από τις επιδρομές των ξένων επιδρομέων (Άγγλων, Ολλανδών και Γάλλων)⁶⁹. Σύμφωνα με σφοδρές καταγγελίες

⁶⁵ Η διαδρομή σταμάτησε στα 1815 με το τελευταίο ταξίδι του γαλονιού με το εμβληματικό όνομα *Magallanes*. Η σχετική βιβλιογραφία στις Ana Ruiz Gutiérrez, *El galeón de Manila (1565-1815). Intercambios culturales*, Γρανάδα, Edit. Alhulia, 2016, σ. 341-375. Η αντίστοιχη πορτογαλική “Careira da India” είχε βέβαια νοτιο-ανατολική κατεύθυνση: από τις πορτογαλικές ακτές στο Πράσινο Ακρωτήριο (Cabo Verde) και από εκεί στον Ινδικό και στη συνέχεια στα Νησιά των Μπαχαρικών, και αντίστροφα.

⁶⁶ Πρβλ. την παλιά συνοπτική θεώρηση του Paul S. Taylor, “Spanish Seamen in the New World during the Colonial Period”, *HAHR*, 5/4 (1922), 637-639, 643-644, 649.

⁶⁷ Πρβλ. Gil, “Griegos en aguas”, 53, 74, 75, 76. Πρβλ. και την πιο κάτω σημ. 82.

⁶⁸ Pilar Latasa Vassallo, *Administración virreinal en el Perú: Gobierno del marqués de Montesclaros, 1607-1615*, Μαδρίτη, Centro de Estudios Ramón Areces, 1997, σ. 265-267.

⁶⁹ Πρβλ. David F. Marley, *Pirates of the Americas*, τόμ. 1 (1650-1685), Santa Barbara, CA, ABC-Clío, 2010, σ. 163-164.

των Άγγλων αξιωματούχων της Τζαμάικας (σε βρετανική κυριαρχία από το 1670), τις γαλέρες και “πιρόγες” (galleys και *periagos*) των στολίσκων αυτών, που επανδρώνονταν με τυχοδιώκτες ποικίλης προέλευσης (*of all nations*), τις χειρίζονταν Έλληνες κυρίως ναυτικοί (*are mostly manned by Greeks*)⁷⁰. Και μολονότι την τυπική διοίκηση την κρατούσαν οι Ισπανοί, τις πρωτοβουλίες στις ναυτικές επιδρομές τις αναλάμβαναν μάλλον οι Κορσικανοί· το γεγονός αυτό φαίνεται και στη δράση ενός διαβόητου για τη σκληρότητά του κουρσάρου, του Giovanni Michele ή Juan Corso (†1685)⁷¹.

Τελικά κατά τις φάσεις της μεγάλης ανάπτυξης των υπερατλαντικών εξορμήσεων της Ισπανίας η συμμετοχή ναυτικών από την ιταλική χερσόνησο και την ελληνική Ανατολή ξεπερνούσε σε αριθμό όχι μόνο τους Βορειο-ευρωπαίους, αλλά και όσους προέρχονταν από τις ανατολικές μεσογειακές ακτές (το Levante) της ίδιας της ιβηρικής χερσονήσου. Έτσι ερμηνεύεται, νομίζω, και η “γλώσσα” με την οποία αρχίζει ένα τραγούδι των ναυτών, που κατέγραψε στα 1573 ο Ισπανός συγγραφέας και ποιητής Eugenio de Salazar (1530-1602) κατά το ταξίδι του από τις Κανάριες στον Άγιο Δομίνικο (Santo Domingo) της Ισπανιόλας: Ο πρώτος τουλάχιστον στίχος, ο οποίος και στον Salazar, αλλά και στους μεταγενέστερους εκδότες του, φάνηκε ασυνάρτητος, είναι –ενδεχομένως– στα ελληνο-ιταλικά, ουσιαστικά στα “φραγκολεβαντίνικα” (*Bui za o Dio* = Βοήθα, ώ Θεέ [μου], αντίστοιχο ίσως του *Βοήθα, Παναγιά μου* των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών για τη θάλασσα)⁷². Άλλωστε και άλλες λέξεις του ίδιου τραγουδιού παραπέμπουν, κατά τον Salazar, σε ένα ανάμικτο ναυτικό και παραμορφωμένο ιδίωμα (*lengua marina o malina*), το οποίο αποτελεί ένδειξη για την προέλευση των ανδρών που το τραγουδούσαν. Ο Salazar μάλιστα υπογραμμίζει ότι την αρχή του τραγουδιού την έκανε ο ίδιος ο επιστάτης των ναυτών (*el mayoral*), ο οποίος κατά κανόνα ήταν κι αυτός “Ανατολίτης” (*la mayor parte suelen éstos ser levantiscos*):

⁷⁰ *Calendar of State Papers, Colonial. America and West Indies*, τόμ. 11 (επιμ. J. W. Fortescue), Λονδίνο, Her Majesty’s Stationery Office, 1898, σ. 722, αριθ. 1.938 (15 Νοεμβρ. 1684), όπου αναφέρεται και η σύλληψη και η εκτέλεση στην κρεμάλα ενός από τους μη κατονομαζόμενους Έλληνες “captains” των στολίσκων αυτών. Τη δράση αρκετών ανώνυμων Ελλήνων στις ίδιες περιοχές αφηγείται ο Walter Thornbury, *The Buccaneers, or the Monarchs of the Main*, Λονδίνο, G. Routledge & Co., 1858, σ. 301 κ.ε., 316-317.

⁷¹ Τη δράση του Juan Corso εξιστορεί ο Marley, *Pirates*, τόμ. 1, σ. 85-89, όπου (86) αναφορά στον σύντροφο του Κορσικανού κουρσάρου, Jorge Nicolás, “veneciano”, πιθανόν προερχόμενο από βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες. Πάντως ο ομώνυμος ναυτικός Jorge Nicolás, που το 1683 πέθανε μαχαιρωμένος (*de una ruñalada*) πλέοντας προς το Ρίο ντε Τζανέιρο, ήταν από τη Μαγιόρκα: AGI, CONTRATACION, 671, N.8.

⁷² Όπως π.χ. στους εξής στίχους τραγουδιού τής Λακωνίας· πρβλ. Νεκταρία Καραντζή, *Υμνοι και τραγούδια για την Παναγία*, Αθήνα, Επικοινων. και Μορφ. Ίδρυμα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2014, σ. 16-17: Ανάμεσα Τσιρίγο και σε Κάβο-Μαλιά | καράβι κινδυνεύει, Παναγιά μου, μ’ όλη τη σιρμαγιά. | Βοήθα, Παναγιά μου, για να γλυτώσουμε | κι όσα καντήλια έχεις να σ’ τ’ ασημώσουμε [...].

*Bu iza
o Dio
ayuta noi
o que somo
servi soy [...]*⁷³.

Στην αισθητή παρουσία των Ελλήνων στο ισπανικό ναυτικό αποδίδεται και η ονομασία “gregüesco” και “greguería” για την περισκελίδα (πιθανόν παρόμοια με τη βράκα των ελληνικών νησιών), που άρχισαν να προτιμούν –για λόγους πρακτικούς– τα πληρώματα που υπηρετούσαν στην Carrera de Indias⁷⁴. Η ευρύτερη υιοθέτηση του όρου σε ισπανικά κείμενα του 17ου αιώνα, μολονότι δεν σχετίζεται πια με τη χρήση του αποκλειστικά στο ναυτικό περιβάλλον, ταυτίζεται πάντοτε με ενδύματα αυτού του τύπου (όπως βέβαια διαμορφώθηκε με άλλες καθαρά ευρωπαϊκές ενδυματολογικές προσμίξεις). Έτσι τουλάχιστον δείχνει και η αποθησαύριση της “greguería” στα 1627 από τον ελληνιστή και λεξικογράφο Gonzalo Correas (1571-1631), αλλά και από τους λογοτέχνες της ίδιας εποχής, ιδιαίτερα από τον Lope Fénix de Vega Carpio (1562-1635), που, με την επίτηδες λανθασμένη γραφή του λατινικού “grex” (αντί του “graecus”), συντέλεσε ίσως και στη διάδοση του ετυμολογικού αυτού συσχετισμού⁷⁵.

⁷³ [Βοήθα μας, | ώ Θεέ μου, | βοήθησέ μας |, ώ, που είμαστε | δούλοι σου]. Η βιβλιογραφία είναι μεγάλη και αφορά κυρίως την ισπανική ιδιόλεκτο του τραγουδιού· βλ. ενδεικτικά την πρώτη έκδοση (από την Sociedad de Bibliófilos Españoles, σε επιμ. P. de G. [Pascual de Gayangos]), *Cartas de Eugenio de Salazar*, Μαδρίτη, M. Rivadeneyra, 1866, σ. 41-42. Πρβλ. Cesáreo Fernández Duro, *La mar descrita por los mareados. Mas disquisiciones*, Μαδρίτη, Aribau y Ca., 1877, σ. 184-185. Ο Morison, *Admiral of the Ocean Sea*, τόμ. 1, σ. 228-229, παραθέτει το τραγούδι, χαρακτηρίζοντάς το “useless to translate”. Πρβλ. Julio Fernando Guillén y Tato, *La carabela Santa María*, Μαδρίτη, Ministerio de Marina, 1927, σ. 167-171. Η προσέγγιση του Amado Alonso, *Estudios lingüísticos: Temas hispanoamericanos*, τόμ. 2, Μαδρίτη, Gredos, 1961, σ. 54, είναι καθαρά γλωσσολογική. Για τη μικτή “lingua franca” στη ναυτική ζωή της Μεσογείου και ως ένα βαθμό και στα υπερατλαντικά ταξίδια, πρβλ. Pedro Fondevila Silva – Juan José Sánchez Baena, “Un nexo de comunicación en la historia naval: La lengua franca mediterránea”, *Contrastes/Revista de Historia*, 13 (2004-2007), 157-182 (κυρίως 171). Το ιστορικό πλαίσιο εξετάζει ο Isidoro Vázquez de Acuña y García del Postigo, “La vida a bordo (desde el siglo XVI hasta comienzos del siglo XIX)”, *Anales del Instit. de Chile*, έτ. 1999, σ. 102-103, όπου (101, 104-107) και άλλα δείγματα στα καστιλιανικά. Πρβλ. Taboada, “Extrañas presencias en las Indias”, σ. 45-46. Για τη χρήση ελληνικών λέξεων και φράσεων στην ιταλική (κυρίως τη βενετική) λογοτεχνία της εποχής, βλ. ενδεικτικά L. Lazzerini, “Il ‘grechesco’ a Venezia tra realtà e ‘ludus’. Saggio sulla commedia poliglotta del Cinquecento”, *Studi di filologia italiana*, 35 (1977) 29-95.

⁷⁴ Pérez-Mallaína, *Los hombres del Océano*, σ. 157 (*Spain’s Men*, σ. 152).

⁷⁵ Gonzalo Correas, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana [...]*, Μαδρίτη, Jaime Ratés, 1906, σ. 268 (“están como unos griegos; tienen muy grande greguería” [είναι σαν Έλληνες· φορούν πολύ μεγάλη γρεγερία]), και Lope de Vega, *La Dorotea*, β’ έκδ., επιμ. Edwin S. Morby, Berkeley-Los Angeles κ.ά., Univ. of California

Οι “levantiscos” του Eugenio de Salazar (όπως επίσης και άλλων συγγραφέων και πηγών της εποχής) δεν ήταν όλοι Έλληνες: ο όρος αναφερόταν και σε πρόσωπα που προέρχονταν και από την Κορσική, τη Γένουα, τη Σικελία ή ακόμα και από την Αφρική· συχνά επίσης συνδυαζόταν –τότε, αλλά και αργότερα– με χαρακτηριστές απείθαρχους και στασιαστικούς (ανεξάρτητα από προέλευση)⁷⁶. Στα τέλη του 17ου αιώνα ο περιβόητος για τη δράση του στα δυτικά παράλια των ισπανο-αμερικανικών κτήσεων Γάλλος κουρσάρος Raveneau de Lussan (1663-;) απέδωσε –υπερβάλλοντας μάλλον– διαφορετικό περιεχόμενο και στον στενότερο χαρακτηρισμό “griego” για τους ναυτικούς και στρατιώτες που επάνδρωναν τους ισπανικούς στολίσκους του Παναμά: Ο όρος “grec”, υποστήριξε, τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι Ισπανοί στους μαχητές και τα πληρώματα των στολίσκων τους (*armadillas*) στις περιοχές αυτές, δεν αναφερόταν μόνο στους Έλληνες, αλλά και σε άτομα διαφόρων εθνοτήτων (*gens ramassez de divers nations*)· όλοι τους πάντως θεωρούνταν από τους ίδιους τους Ισπανούς ως οι καλύτεροι πολεμιστές τους (*ils les estiment meilleurs soldats qu’eux*)⁷⁷. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, ναυτικοί που χαρακτηρίζονταν ως “griegos” ή “levantiscos” καταγράφηκαν την ίδια περίπου εποχή και στην άλλη άκρη του ισπανικού Ultramar, στις Φιλιππίνες: Τον Απρίλιο του 1683, το πλήρωμα της “πατάτσας” (*patache* ή *pataje*) *San Francisco Javier*, με το οποίο οι αρχές της Μανίλας έστελναν άνδρες και εφόδια για την ενίσχυση της ισπανικής κυριαρχίας στο ανυπότακτο ακόμα νησί Σαϊπάν (Saipan) του συμπλέγματος των Μαριάννας (Marianas), αποτελούνταν, σύμ-

Press, 1968, σ. 354 και σημ. 214 (“Los grigüescos se llamaron así, de *grex*, *gregis*, y la lana del ganado; sino es que vinieron de Grecia” [Οι grigüescos ονομάστηκαν έτσι από το *grex*, *gregis*, και τα μάλλινα· είναι που αυτά ήλθαν από την Ελλάδα]). Η ερμηνεία υιοθετήθηκε και στα σύγχρονα λεξικά (Joan Corominas – José A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana: G-MA*, [τόμ. 3], Μαδρίτη, Gredos, 1984, σ. 212). Ο Lope de Vega χρησιμοποίησε τους όρους αυτούς και σε άλλα έργα του: Santiago Montoto, “Contribución al vocabulario de Lope de Vega. Colección de palabras y acepciones empleadas por el Fénix de los Ingenios españoles que no figuran en el *Diccionario de la Real Academia Española*”, *Boletín de la Real Academia Española*, 28 (1948), 142-143. Πρβλ. Hassiotis, “El mundo neogriego”, 155-156. Πάντως το περιεχόμενο του “gregüesco” συνδυάστηκε σε μερικά λογοτεχνικά έργα της εποχής και με τον στρατιωτικό φανφαρονισμό· δείγματα στους Raúl López Redondo, “Lázaro de Tormes y el valentón cervantino”, *Artifara: Revista de lenguas y literaturas ibéricas y latinoamericanas*, 1 (2002), χ.α.σ. [<https://www.ojs.unito.it/index.php/artifara/article/view/2368/2174>], και Caterina Camastra, “El Valentón de espátula y gregüescos, o la risa en tiempos del bigote”, *La risa: Luces y sombras. Estudios disciplinarios*, επιμ. Claudia Gidi – Martha Elena Munguía, Μεξικό, Bonilla Artigas, 2012, σ. 209-244.

⁷⁶ Βλ. τις πιο πάνω, σημ. 4, 16.

⁷⁷ Raveneau de Lussan, *Journal du voyage fait a la mer du Sud avec les flibustiers de l’Amérique en 1684 et années suivantes*, Παρίσι, Jacques Le Febvre, 1699, σ. 69-70. Πρβλ. Benerson Little, *The Sea-Rover’s Practice. Pirate Tactics and Techniques, 1630-1730*, Ουάσιγκτον DC, Potomac Books, Inc., 2005, σ. 102, 189 (“a Greek perhaps, or a Corsican, ‘Slavonian,’ or any Levantine”).